

Russell T. McCutcheon, Manufacturing Religion: The Discourse on Sui Generis Religion and the Politics of Nostalgia, Oxford University Press, New York, 1997. 249 sayfa. ISBN: 0-19-5105036.

Selin DİNGİLOĞLU*

Dinsel inanış, ideoloji, hareket ve kurumların toplumsal/siyasal yapı ve süreçlerle girdiği yeni ilişkiler, son yıllarda gerek uluslararası düzeyde gerekse Türkiye’de akademik yazının başlıca tartışma başlıklarından biridir. Genelde klasik modernleşmeci sekülerleşme paradigmasının dönüşümü ve hatta “iflasi” iddiaları, dinin özel alan sınırlarını aşarak kamusal alanda artan bir görünürlük ve etkinlik kazanması, uluslararası terörizm ve dinsel köktencilik ilişkisi gibi konulara odaklanan mevcut külliyatta, tüm yazınsal ürün enflasyonuna rağmen önemli boşluklardan bahsedilebilir. Bu boşluklardan biri de, dini sosyal bilimsel bir araştırma nesnesine dönüştürürken kullanılan kavramsal ve yöntemsel yaklaşımlara yönelik eleştirel çalışmaların sınırlılığı.

Russell T. McCutcheon, Toronto Üniversitesi’nde tamamladığı doktora tezini temel alan kitabında tam da bu meseleyi ele almaktadır. Kitap, iki ana izlek üzerinden ilerler: Öncelikle, “dinin kendisini değil, din üzerine sosyal bilimsel söylemi” çalışmanın verisi olarak belirlediği söyleyerek, “dinin [özellikle Kuzey Amerika akademisinde, y.n.] bir söylemsel nesne olarak kavramsallaştırılışı ve inşası”nı yöntemsel ve kuramsal bir incelemeye tabi tutar. Kendi tabiriyle, din teorilerinin meta-teorisini yapar (s. 6-7). Buna paralel olarak, söz konusu inşayı özellikle İkinci Dünya Savaşı ertesi ortaya çıkan jeopolitik ve ideolojik bağlamın içine yerleştirerek, yürüttüğü tartışmayı siyasal-tarihsel bir analizle bütünleştirmeye çalışır.

McCutcheon incelemesine kendi kuramsal ve yöntemsel yönelimini detaylandırarak başlar. Yazarın temel kuramsal çerçevesi sosyal inşacılığa dayanır. Din kavramının da zamandan ve mekândan özerk, evrensel kavramsal sınırlara ve kullanımlara sahip olmadığını, aksine diğer dilsel araçlar ve araştırma

---

* İstanbul Gelişim Üniversitesi, Yrd. Doç. Dr. E-posta: sdingiloglu@gelisim.edu.tr

kategorileri gibi belli toplumsal ilişkiler içerisinde inşa edildiğini vurgular. Bu bağlamda din kavramının tanımlanışı ve kullanılmasının belli toplumsal gruplarda ve belli tarihsel dönemlerde toplumsal mühendislik stratejilerinin (ulusal kimlik inşası gibi) bir unsuru olduğunu savunur.

Bunun paralelinde karşımıza çıkan bir diğer mesele de, sosyal bilimlerde zihinsel kategorilerin somut maddi süreçlerle ilişkisi, yani çoğu zaman pejoratif bir anlamda kullanılan indirgemecilik tartışmalarıdır. Yazar, kitabının hemen başında “tüm beşeri olayların ve kavramsal ya da metinsel üretimlerin –tek kelimeyle, söylemlerin- sosyoekonomik ve siyasal kaynakları ve etkileriyle beraber kavrandığı, natüralist, tarihsel bir ölçüğü” savunduğu için “özürçülüğe sığınmaksızın indirgemeci” olduğunu belirtir. Ona göre “din araştırmacıları tarafından kullanılan kavramsal araçlar ... kapsamlı ve önemli söylemsel ve sosyo-politik etkilere sahip inşalardır” (s. 17). Dolayısıyla din kategorisi altında toplanan söylem ve pratiklerin, mutlaka toplumsal süreçlerde ve yapılarda köklenen somut deneyim ya da çıkarılara –her şeyden önce de toplumsal güç ilişkilerine- indirgenerek ele alınması gerekir. Dikkat edilirse, McCutcheon burada (sadece) dini değil, bizzat din kategorisinin inşasını toplumsal somutluğa, özelden de toplumsal iktidar ilişkilerine indirgeyerek açıklamayı savunmaktadır. Yazarın bu ve diğer kitaplarında kendi yönetsel yaklaşımının referanslarından biri olarak gösterdiği, günümüzde din antropolojisinin en üretken isimlerinden olan Talal Asad, bu nüansı şöyle ifade etmiştir: Din ve toplumsal iktidar arasındaki ilişki, “...sadece siyasal çıkarların dini belli bir toplumsal düzeni meşrulaştırmak ya da meydan okumak ve değiştirmek için kullanmış olması[nı] değil (ki bu da başlı başına önemli bir meseledir)”, aynı zamanda toplumsal güç ilişkilerinin “dinsel ideolojiyi inşa etmesi ... belli pratik ve dışavurumların dinsel olduğunu onaylaması”nı da içerir.¹

McCutcheon, kendi sosyal inşacı yöntemini bu şekilde okura sunduktan sonra, bunun karşısına koyduğu bir başka yönetsel yaklaşımı tartışmaya geçer: dini insan yaşamının ve etkileşiminin tüm diğer boyutlarından kökten farklı, başka hiçbir şeye indirgenemez bir olgu olarak gören, özcü “sui generis din” söylemi. Bu söylemin ardında, kökü geleneksel din felsefesine kadar uzanan bir öz-biçim ayrımı yatar. Söz konusu ayrımın yirminci yüzyıl akademik din çalışmalarındaki başlıca savunucularından biri olan Kanadalı karşılaştırmalı din tarihçisi Wilfred Cantwell Smith'e göre birer biçimsel dışavurum olan tekil dini gelenekler ile tüm bu dışavurumların özünde yatan dinsel inanç özdeş görülemez. İlki toplumsal ve tarihsel olumsuzluklarla şekillenirken, ikincisi temelde tarih dışı, evrensel, özsel bir kutsallık deneyimi, dünyevi gerçekliğe derin anlamını yükleyen bir “aşkınlık inancı”dır. İnsanın kutsallık ya da aşkınlık bilinci olarak din, somut insanın somut toplumsal deneyimlerinin başka hiçbir boyutuna indirgenerek açıklanamaz (s. 14-15).

---

¹ Talal Asad, “Anthropological Conceptions of Religion: Reflections on Geertz,” *Man* 18(2), s. 237.

Kitap, işte bu yöntemi temel alan bir din çalışması ekolünün, İkinci Dünya Savaşı ertesinde ABD akademisinde hegemonik bir konum edindiğini savunur. Odak noktasına yerleştirdiği isim ise, 1956 yılında ABD'ye göç eden ve ekolün güç kazanmasında kurucu rol üstlenen Romanya asıllı Mircea Eliade'dir. Eliade'nin Türkçeye de çevrilmiş olan çalışmaları, yazara göre, tıpkı W. C. Smith gibi, iki temel eksen etrafında örülmüştür: Toplumsal, siyasal ve tarihsel olumsuzlukları paranteze alarak, dinin evrensel ve sabit özünü keşfetme çabası ile din kategorisinin insan deneyiminin ve bilincinin toplumsal gerçekliğin başka boyutlarına indirgenemez, sui generis bir olgu olarak inşası. Eliade'nin üzerinde en çok çalıştığı konulardan biri, dinlerdeki (bilhassa kozmogenik) mitsel düşünce ve sembollerin yorumlanmasıdır. Ona göre bu mitler, dünyevi gerçekliğe ve insanlık durumuna aşkın bir anlam kazandırma arayışını ifade eden arketipler sunar. Her ne kadar aşkınlık inancının dışavurumları (Eliade'nin tabiriyle, hierophany) toplumsal koşullardan etkilense de, bunların arketipal anlamları tarihsel ve siyasal koşullardan yalıtık, evrensel bir öz taşır. İşte din çalışmalarının yapması gereken, bir yandan bu özün somut dışavurumlarını kataloglarken, diğer yandan ve asıl olarak bu farklı somutluklardan soyut bir ortaklık devşirmektir. Eliade bu amaçla çalışmalarında çok sayıda tarihsel veriyi adeta yığar, fakat bu verileri tarihsel değil, özcü bir bağlama yerleştirir. Böylece sui generis din söylemi; özgünlüğü, tarihsel ve sosyo-politik bağlamı, soyut özler ve varsayımsal bir türdeşlik lehine geri plana iter (s. 3-4).²

Tekrar hatırlatmak gerekirse, ele aldığımız kitabın temel tezlerinden biri, “din(sel) nedir” sorusuna verilen yanıtların, tıpkı dinsel kurumlar, ideolojiler, aktörler gibi tarihsel ve siyasal bir bağlama sahip olduğudur. Kitap, toplumsal ve siyasal koşulları paranteze alan bu özcülüğün de bu kuralın istisnası olmadığını, bizatihi siyasal bir işlem olduğunu vurgular. On dokuzuncu yüzyılda ayrı bir disipline dönüşen din antropolojisinin ilk örneklerinde, genelde, “ilkel” dinlerden tektanrılı dinlere ve Hıristiyanlığa doğru evrimci/ilerlemeci bir görüş hâkimdir. Çağdaş yazında yaygın kanaat, söz konusu görüşün sömürgeci ideolojiden bağımsız düşünülemeyeceğidir. Sömürgeciliğin bir enstrümanı olarak misyonerlik faaliyetleri, ilkel dinlerden Hıristiyanlığa doğru evrim/ilerleme varsayımıyla meşrulaştırılır. İşte yazara göre, on dokuzuncu sömürgeciliği ile din antropolojisi arasında kurulan bağın aynısı, sui generis din söylemi ile İkinci Dünya Savaşı ertesi yeni siyasal, ekonomik ve askeri hegemonya formları arasında da kurulmalıdır. Bu dönemde akademik din çalışmaları alanındaki gelişmeleri Soğuk Savaş'tan, sömürgecilik karşıtı hareketlerden, “Doğu'nun yükselişinden” ayrı düşünmek imkânsızdır (s. 187-8).

O halde, eleştirilen özcü sui generis söylemi, somutlamak gerekirse, hangi siyasal bağlama oturmaktadır? Aradaki ilişki nasıl somutlanabilir? Kitapta ku-

² Mircea Eliade'nin ABD akademisinde din çalışmaları alanının dönüşümünde üstlendiği kurucu rol üzerine daha detaylı bir tartışma için yine McCutcheon'ın *The Discipline of Religion: Structure, Meaning, Rhetoric* (Londra: Routledge, 2003) kitabının özellikle ikinci, üçüncü ve dokuzuncu bölümlerine bakılabilir.

ram ve yöntem tartışmasındaki sistematik ve bütünlüklü düşünsel örgünün, siyasal arka planı tartışırken bir miktar dağınklaştığını söylememiz gerekir. Kendi başlarına zihin açıcı bir tartışmaya kaynaklık etmekle beraber, birbirleriyle bağlantısı zayıf kalan ikili bir yanıt verilir soruya. Bunlardan ilki, yazarın Armin Geertz ve Jeppe Sinding Jensen'den ödünç aldığı nostalji siyaseti kavramıdır. Nostalji siyasetinin temel hareket noktası, insan kültürünün ve deneyiminin belli parçalarının tarihsel basınçtan ve etkilerden ayrılmış olduğu varsayımdır (s. 33). Güç ilişkilerinin belirlediği toplumsal durumlar içindeki beşeri etkileşim ve müzakerelerden koparılan sui generis dinsel deneyim de bunlardan biridir ve tarihsel süreç içinde evrensel ve sabit özünü korur. Buradan hareketle bir seküler modernlik eleştirisi geliştirilir. Seküler modern çağın yataklık ettiği beşeri bunalım ve yıkımlar, evrensel/özel kutsal deneyime yabancılaşmayla açıklanır ve devamında bu yitirilen kutsal anlam dünyasının onarılması çağrısı yapılır.

Gerçekten de gerek Eliade'de, gerekse benzer bir yaklaşımı paylaşan din sosyolog ve felsefecilerinde dünyevi olanı kutsal olana bağlayan dinsel deneyim ve sembollerin ihyası arayışı sıklıkla karşımıza çıkar. McCutcheon da bu minvalde, Eliade'yi, özellikle mitler üzerine çalışmalarında dinselliği her tür toplumsal (iktidar) ilişkisinin dışına, adeta siyaseten “yerçekimsiz” bir geçmiş tasavvuru içine yerleştirerek, bugünün yargılanacağı bir norm haline getirmekle eleştirir. Bu açıdan sui generis din söyleminin siyasal programı, modern seküler Batı medeniyeti karşısında insan yaşamının sürekli kutsal ile ilişki içinde olduğu geleneksel ve otantik deneyimi yeniden canlandırmaktır (s. 158).

Fakat buraya kadar, dinsel muhafazakârlık incelemelerinin pek çoğunda değinilen, genel bir otantik altın çağ düşüncesi eleştirisidir. Henüz yazarın iddia ettiği özgül siyasal bağlamdan, yani İkinci Dünya Savaşı ertesi dünyadaki ideolojik ve jeopolitik koşullara has bir tartışmadan söz edemeyiz. Bu boyuta geçildiğinde ise, hayli zihin açıcı fakat çoğu zaman fazla kavramsal kalan analizlere yer verilir. On dokuzuncu yüzyılda Batı dışı ve “ilkel” dinlerin, Batı Hıristiyanlığına doğru evrimleşecek bir tür “ön din” olarak resmedilişi, sui generis din yaklaşımında tersine çevrilmiş; biçimsel farklarına rağmen tüm dinsel geleneklerin ortak bir özü olduğu iddiası öne çıkarılmıştır. Eliade'ye göre bu ortak öze dayalı, evrenselci bir hümanizm inşa edilmeli; savaş sonrası “tarih sahnesine yeniden çıkan” Doğu'nun ve “ilkel” kültürlerin dinsel geleneği, Batı bilincine ve siyasal tasavvurlarına açılmalıdır. McCutcheon bunun, emperyal dinamikten beslenen bir siyasal tasavvur olduğu kanaatinde; yani on dokuzuncu yüzyılın yöntemi tersine çevrilse de, emperyal arka plan aynen korunur. Edward Said'in oryantalizm tezlerinden faydalanan yazar için “uzak diyar” insanlarını kendi tarihsel ve siyasal bağlamları dışına çıkarıp müebbet bir özün içine hapsedmek, temelde bir hegemonya stratejisidir. Önce yönetilmesi güç bir çoktürdenliği türdeş bir “kutsallık deneyimi”ne indirgeyerek, Doğu'nun tarihsel farklılaşma ve toplumsal ayrışma dinamiklerini yok sayar (ki tipik bir oryantalist stratejidir), onu karikatürleştirir. Bu

şekilde karikatürleştirilmiş, somut maddi ilişki ve bağlamlardan koparılmış Doğu'yu, "özel ortaklık" üzerinden Batı için kolay kategorize edilir, tanımlanır ve dolayısıyla yönetilir kılar. Aslında kitabın başından itibaren yer yer etkisi hissedilen post-yapısalcı bilgi-iktidar denklemi, kitapta siyasal analizin bağlandığı nihai nokta olur.

Sonuç olarak kitap, din çalışmalarındaki iki farklı kuramsal ve yöntemsel eğilimi oldukça derli toplu ve zihin açıcı bir tartışmayla karşılaştırmaktadır. Bu tartışmayı siyasal bağlama oturturken büyük ölçüde kavramsal soyutlamalarla yetinmesi, somut süreçlere ve aktörlere dayalı örneklendirme ve destekleme konusunda boşluklar taşıması bir zaaf olarak göze çarpsa da, bu tür çabalar için zemin oluşturacak kapsamlı ve analitik bir çerçeve sunmaktadır